

СПЕЦИФІКА СТОСУНКІВ ПІДЛІТКІВ З АГРЕСИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ З ОДНОЛІТКАМИ

Проблематика агресії та деструктивної поведінки стає все більш актуальною у зв'язку з кризовими явищами в різних сферах суспільного життя, насамперед, політичній та економічній. Актуальність теми дослідження визначається також і тим, що в останні роки в молоді спостерігається поглиблення агресії в бік зростання жорстокості, цинізму, збільшення числа злочинів, які скоюються під впливом ситуативних, імпульсивних поведінкових реакцій і характеризуються неадекватністю приводу й міри заподіяної жертві шкоди. Укоріненість агресивної моделі поведінки в середовищі підлітків виступають показником деформованого способу життя і відображає одну з найгостріших психологічних і соціальних проблем нашого суспільства.

Проблематика агресії та агресивної поведінки займає чільне місце серед психологічної проблематики. Особлива увага цій проблемі приділялася в зарубіжній психології (З.Фрейд, А.Басс, А.Бандура, С.Берковіц, К.Лоренц та ін.). У вітчизняній психології також відомі окремі дослідження агресивності та агресивної поведінки. Переважна більшість праць із досліджуваної проблематики присвячена вивченню різноманітних форм агресивної поведінки дітей та підлітків (О.Б.Бовть, Р.У.Блауга, Б.М.Ткач, С.В. Харченко, Л.В.Чаговець), у тому разі, важковиховуваних і з відхиленнями в поведінці (М.А. Алемаксін, Н.В.Алікіна, М.І.Блонський, К.Бютнер, Л.М. Зюбін, Е.Квятковська-Тохович, Т.І. Короткова, Т.Н. Курбатоба, Н.Ю.Максимова, М.Раттер, Л.С.Славина). Певна кількість досліджень спрямована на вивчення особливостей прояву агресивної поведінки студентської молоді (Л.В. Бернацька, О.Ю.Дроздов, Ю.Д. Іщенко, С.Л.Кравчук, А.Е.Мелоян, С.Г. Шهبанова) менеджерів (Є.В.Тополев), спортсменів (О.Я. Фотуйма), міліціантів (О.М.Цільмак).

На нашу думку, одним з провідних чинників виникнення агресивної поведінки підлітків є порушення їхніх стосунків з однолітками. Тому метою дослідження є аналіз специфіки стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками.

Емпіричне вивчення стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками передбачає вивчення структурно-динамічних і особистісних критеріїв взаємостосунків: емоційної задоволеності, стійкості, взаємності, модальності, усвідомлення і переживання своїх взаємостосунків з однолітками, а також взаємостосунків інших членів групи.

На першому етапі ми застосували методичну програму, яка складалася з трьох методик: 1) проективна методика „Неіснуюча тварина”,

розроблена М.З.Дукаревич; 2) методика Басса-Дарки (в модифікації А.К.Осницького); 3) методика „Шкала самооцінки” Дембо-Рубінштейн.

Крім цього, ми вважали за необхідне проаналізувати сімейні стосунки в сім'ях підлітків з агресивною поведінкою. Тести для батьків включали в себе дві методики: опитувальник, призначений для аналізу сімейного виховання (АСВ) і анкету, розроблену З.О.Зімельовою.

На другому етапі для виявлення кола і характеру взаємодії підлітків з навколишніми однолітками застосовувалася графічна бесіда „коло спілкування”. Для вимірювання і опису основних показників структурно-динамічних і особистісних критеріїв міжособистісних стосунків нами застосовувалася група соціально-психологічних методів. До неї увійшли соціометрія та її модифікації (аутосоціометрія і аутосоціоматриця).

При підготовці соціометричних опитувань головна увага приділялася добору соціометричних критеріїв. У дослідженні ми використовували позитивний і негативний критерії: негативний критерій допомагає чіткіше виявити негативне ставлення підлітків до однокласників для подальшої зміни таких стосунків. У запитаннях ми фіксували число виборів: кожен досліджуваний повинен був вибрати трьох однокласників. Досліджуваним ставилися два запитання з позитивним і негативним вибором.

Соціометричні дані підлягали математичній обробці, у результаті якої ми одержали показники, що характеризують взаємостосунки в групах. Так, було встановлено кількість виборів, одержаних кожним членом групи, тобто його соціометричний статус. Крім цього, ми вимірювали „коефіцієнт задоволеності” (відношення числа учнів, що відповіли на вибір взаємністю, до загального числа учнів, вибраних у процесі дослідження) і „коефіцієнт взаємності” (відношення числа взаємних виборів до загального числа зроблених виборів), „коефіцієнт благополуччя взаємостосунків” (співвідношення сприятливий і несприятливих статусних категорій) та „коефіцієнт ізольованості” (відношення числа учнів сприятливих статусних категорій до загального числа членів групи і виражали у відсотках).

Для вивчення соціально-психологічної рефлексії і перцепції ми використовували два варіанти ауто соціометрії: аутосоціоматриця і аутосоціограма. При проведенні аутосоціометричного дослідження кожному досліджуваному видавалася незаповнена соціограма, яка являла собою чотири концентричні кола і список класу. Завдання досліджуваного

полягало в тому, щоб розмістити всіх учнів групи, у тому числі й себе, у відповідні кола соціограми згідно зі станом який ті, на їхню думку, займають. У цьому випадку перед досліджуванним як усвідомлюване завдання виступає не загальна оцінка свого статусу, а перерахування прізвищ однолітків, які, як йому здається, віддають йому перевагу в ситуації вибору, виявляючи симпатію, позитивне до нього ставлення. Число однолітків, які віддають перевагу досліджуваному, виступає мірилом успішності комунікативної діяльності, тому рівень домагань може бути вимірний кількістю однолітків, які, на думку досліджуваного, виберуть його, числом очікуваних виборів. Персональне співставлення прізвищ однолітків, від яких очікувався вибір, з прізвищами тих, хто його дійсно вибрав, дозволив виміряти інший параметр соціально-психологічної рефлексії – точність усвідомлення стосунків з боку товаришів по групі.

Для одержання низки кількісних показників усвідомлення і переживання підлітків з агресивною поведінкою взаємостосунків з однолітками ми використовували спеціальний варіант аутосоціометрії – аутосоціоматрицю. Досліджувані одержували матрицю, вона являла собою список класу, в якому для кожного учня відведено по горизонталі два ряди клітинок – верхній і нижній. Давалася інструкція звичайного соціометричного вибору: „Кого б ви взяли в новий клас, якби ваш клас розділили на два?” Число виборів обмежувалося трьома. Досліджуваний заповнював таблицю за себе і за кожного однокласника і робив по три вибори. Прогнозуючи вибори товаришів по групі, досліджуваний фіксував і вибори, віддані йому особисто. Таким чином, вивчалися обидва аспекти соціально-психологічної рефлексії: рівень домагань у сфері особистих стосунків, який вимірювався прогнозованим числом однолітків, які його вибрали, і точність усвідомлення стосунків, яка вимірювалася числом персональних сходжень прогнозованих і одержаних виборів.

Відповідно до завдань дослідження за допомогою опитувальника „Басса-Дарки” була виокремлена група підлітків у складі 63 осіб в експериментальних класах і 63 особи в контрольних класах. Нами розглянуті такі форми агресивної поведінки, як фізична, непряма, вербальна, негативізм.

На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми, ми дійшли висновку про те, що підлітки особливо залежні від середовища і конкретної ситуації. А одним з визначальних елементів мікросередовища в стосунках, в яких формується особистість, є сім'я.

Умови сімейного виховання підлітків з агресивною поведінкою характеризувалися

напруженістю психологічного клімату, частими конфліктами між матір'ю та батьком, в які нерідко включалися й інші члени сім'ї, строгістю й неухважністю батьків до дітей. 26 підлітків у дитинстві виховувалися переважно дідом і бабусею. Так, 19 підлітків характеризували своїх батьків як строгих, домінуючих, злих. Батьки намагалися жорстко контролювати поведінку своїх дітей, дотримувалися авторитарних методів у вихованні (гіперпротекція), застосовували фізичні покарання. З боку підлітків це зазвичай викликало реакцію протесту, почуття образи або злості, бажання уникати контактів з ними, провокувало відсутність довіри, змушувало брехати, щоб уникнути покарання. У іншій частині підлітків (12 осіб) батьки були пасивними, слабо їх контролювали, давали їм багато свободи, не цікавилися життям сина чи дочки, водночас не надавали достатньої підтримки. Часто були байдужі до проблем дитини. Деякі батьки хворобливо переживали відсутність контакту з дитиною, але активних дій для його створення не здійснювали. Такі стосунки, як правило, сприяли формуванню в підлітків зневажливого ставлення до батьків, іноді викликали почуття злості, образи, відсутності поваги. Думка батьків не була значущою для підлітка, тому вони не могли мати впливу на поведінку останніх.

Більшість підлітків (31 особа) характеризували батька як агресивного, злого, несправедливого, такого, що „тероризує” всю сім'ю. Він часто конфліктує з дружиною, буває жорстоким у спілкуванні з дітьми, зловживає алкоголем, у стані сп'яніння нерідко б'є їх. Не цікавиться життям дитини, не надає ні моральної, а нерідко й матеріальної підтримки.

Деякі підлітки жили без батьків і хотіли зустрітися з ними. Описана поведінка батька викликала злість у підлітків, аж до бажання фізичної розправи з ним, часті конфлікти, прагнення уникати контактів. Для 10 осіб батько був холодним у спілкуванні з дітьми і дружиною, займав уособлену позицію в сім'ї, хоча й утримував її матеріально. Підлітки не відчували довіри до батька, уникали спілкування з ним. Незважаючи на відсутність гострих конфліктів, недолік підтримки з боку батька викликав у досліджуваних роздратування. У багатьох підлітків цієї групи відзначалися конфліктні стосунки з братами і сестрами, які часто переходили у бійки через домашні обов'язки або речі. Нерідко їх причиною є ставлення батьків до них, що викликало заздрість або агресію до другої дитини.

Негативна обстановка в сім'ї була причиною того, що підготовка до школи у більшості випадків не проводилася, або носила формальний характер і викликала неприязнь і опір. На думку багатьох підлітків, у початкових класах вони охоче

відвідували школу, нова діяльність була цікавою для них. У подальшому інтерес до навчальної діяльності швидко згасав. Відставання у навчанні посилювалося, частими стали пропуски занять без поважної причини. На уроках відзначалися неухважністю, порушували встановлені норми поведінки. Вступали в конфлікт з учителями, намагаючись поставити їх у незручне становище перед класом. Неуспіхи в навчанні виправдовували звинуваченнями педагогів у несправедливості або неправильною поведінкою однокласників. У деяких випадках невиконання навчальних завдань було реакцією протесту проти вимог учителя. Незадовільна поведінка і низька успішність викликали нарікання вчителів і ускладнювали стосунки з ними, що, у свою чергу, сприяло погіршенню ставлення до школи і збільшенню числа прогулів.

Стосунки цих підлітків з однолітками відзначалися негативним характером. Більшість з них часто вступали в конфлікти з однокласниками, особливо, з тими, що добре вчилися. Відставання від однолітків у навчанні компенсувалося в переважанні

в силі, яке виявлялося у бійках. Підлітки відзначали задоволеність стосунками з друзями по двору.

Для вивчення структурно-динамічних критеріїв міжособистісних стосунків підлітків з однолітками нами проведено соціометричне дослідження. Згідно з соціометричними даними, найбільша кількість підлітків з агресивною поведінкою належать до несприятливих статусів: „зневажені”, „знехтувані”, „ізолювані”. Досліджувані нами рівні соціометричного статусу відображають різний характер включеності в міжособистісні стосунки. Перші два типи статусу („зірки” і „ті, яким віддають перевагу”) свідчать про успішне включення в міжособистісні стосунки з однокласниками. У свою чергу, останні три типи („зневажені”, „знехтувані”, „ізолювані”) вказують на неуспішну міру включення в стосунки в класі.

Серед „зірок” найбільша кількість підлітків була з фізичним провідним способом агресивної поведінки. Їх характеризували імпульсивність, швидка зміна настрою. Вони егоцентричні, озлоблені, грубі, зухвалі. Прагнення до фізичної сили виявляються у них ситуативно.

Таблиця 1

Розподіл підлітків з агресивною поведінкою за статусними критеріями

Статус	5 кл.	6 кл.	7 кл.	8 кл.	9 кл.
Зірки	1	2	1	0	0
Ті, яким віддають перевагу	0	2	0	1	0
Зневажені	10	9	10	9	5
Знехтувані	9	14	11	10	7
Ізолювані	1	3	3	2	4

Друге місце серед „зірок” належало підліткам з вербальним способом агресивної поведінки. Вони відрізнялися однобічністю інтересів, пристосованістю, удаванням, брехливістю. Третє місце належало „зіркам” з непрямим способом агресивної поведінки. Підлітки часто вступали в конфлікти з однокласниками, не виконували доручень учителя. Статус „зірки” підлітки одержували завдяки своїм „бійцівським” якостям.

„Ті, яким віддають перевагу” були більш схильні до вияву фізичної агресії, ніж „знехтувані” та „ізолювані”. У „зневажених” непряма агресія виражена більше, ніж у „знехтуваних” і „тих, яким віддають перевагу”, на другому – фізична сила. У „ізолюваних” непряма агресія і негативізм виражені сильніше, ніж у „знехтуваних”, „зневажених” і „зірок”.

Специфічність взаємостосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками представлена на соціограмах, які відображають емоційно-особисті контакти учнів. Соціограми склалися на підставі даних ауто соціометрії. При обробці аутосоціометричних даних вираховувалися три головні

показники: реальний стан, передбачуваний стан і установка підлітків.

Дані аутосоціометрії свідчать про те, що більшість підлітків (59%) з агресивною поведінкою мають несприятливий соціометричний статус. Зіставивши об’єктивне положення підлітків з агресивною поведінкою в класі (реальний статус) і об’єктивне ставлення до свого положення серед ровесників (передбачуваний статус), можна зробити висновок про те, що 68% підлітків з агресивною поведінкою ставляться неадекватно як до сприятливого, так і несприятливого становища в колективі.

При розподілі досліджуваних (підлітків з агресивною поведінкою) за відповідністю очікуваних і одержуваних виборів, найбільш численними (76%) виявилася категорія підлітків з агресивною поведінкою, які помиляються в бік перебільшення числа очікуваних виборів порівняно з дійсно одержаним.

Ці результати дозволили поділити підлітків з агресивною поведінкою за рівнем самооцінки положення в класі на такі категорії: завищена

самооцінка – досліджуваний очікував більше, ніж одержав; занижена самооцінка – очікував менше, ніж одержав; адекватна самооцінка – очікував стільки, скільки одержав. За даними соціометричного дослідження, більшість підлітків з агресивною поведінкою досліджуваних класів (66%) мають завищену самооцінку.

На нашу думку, неадекватність уявлень про своє реальне положення в колективі однолітків є свого роду призмою, яка, викривляючи негативні сигнали, які надходять з навколишнього соціального середовища, перепиняє шлях нормальному формуванню стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однокласниками.

За допомогою аутосоціометрії можна виявити соціометричну настанову підлітків з агресивною поведінкою щодо свого класу. Так, якщо досліджуваний приписував більшості однокласників високий статус (центроспрямована установка), то можна вважати, що і рівень благополуччя стосунків своєї групи він оцінював як високий. У тому випадку, коли більшості учнів приписується низький статус (центробіжна установка), рівень благополуччя стосунків він оцінює як низький.

Для підлітків з агресивною поведінкою (59% підлітків) характерна центробіжна установка при оцінці становища своїх однокласників, тобто схильні в більшості випадків до їх низької негативної оцінки.

На третьому етапі соціометричного дослідження ми проводили аутосоціоматрицю. Визначення реального статусу підлітків з агресивною поведінкою за різними критеріями дозволяє зробити висновок про збереження несприятливого положення підлітків протягом всього констатуючого дослідження. За допомогою аутосоціоматриці на етапі констатуючого дослідження ми визначили показники рефлексивно-перцептивної діяльності досліджуваних для аналізу змістовної характеристики взаємостосунків – їх усвідомлення і переживання підлітками з агресивною поведінкою.

При заповненні аутосоціоматриці кожен досліджуваний повинен був передбачити, хто з однокласників віддасть йому перевагу і здійснить вибір. Відношення числа виправданих очікувань до

числа очікуваних виборів, виражене в процентах, ми позначили як рефлексивний коефіцієнт усвідомлення ставлень (РКУС). Рефлексивний коефіцієнт усвідомлення положення (РКУП) відображав здатність досліджуваного передбачити свій соціометричний статус. Відповідно перцептивний коефіцієнт усвідомлення ставлень (ПКУС) виражався у процентному відношенні кількості правильно вгаданих виборів однокласників до загального числа передбачених виборів. Перцептивний коефіцієнт усвідомленості становища (ПКУС) – у процентному відношенні числа однокласників, статус яких визначено правильно, до числа членів групи. Можна відзначити, що у підлітків з агресивною поведінкою середні значення (39%) перцептивних показників на 15-20% вищі за рефлексивні (24%). Помічена тенденція підлітків з агресивною поведінкою до заниження положення однокласників і завищення свого положення, щоб „бути не гіршим за інших”. Дані свідчать про те, що в підлітків з агресивною поведінкою рефлексивні і перцептивні показники ніж у їхніх однолітків.

Про стійкість ставлення підлітків ми робили висновок за „коефіцієнтом стійкості ставлень” і „коефіцієнтом стійкості становища”. Ми встановили, що підлітки з агресивною поведінкою мали стійке становище в класі, становище в статусних категоріях. За даними соціометричних досліджень ми вираховували показники, які характеризують стосунки підлітків у класі. У нашому дослідженні ми виділили КЗ – коефіцієнт задоволеності, КВ – взаємності, КБВ – благополуччя взаємостосунків, КІ – ізольованості, КЗ – збереження або стійкості стосунків.

Про благополуччя стосунків у класі можна зробити висновок за показниками коефіцієнта благополуччя взаємостосунків (КБВ), який ми знаходимо як відношення числа учнів сприятливої статусної категорії до загальної кількості членів групи і виражали у %. У середньому показник „коефіцієнта благополуччя взаємостосунків” досліджуваних нами класів склав 33,2%. Це свідчить про низький рівень благополуччя стосунків у досліджуваних групах.

Таблиця 2

Показники КЗ підлітків

Коефіцієнт	5 кл.		6 кл.		7 кл.		8 кл.		9 кл.	
Стійкість ставлень	4	3	5	3	4	3	4	3	5	35
	5	6	4	8	4	8	4	2	6	
Стійкість становища	4	4	3	5	4	4	4	4	4	30
	3	3	2	7	1	5	0	3	3	

Середнє значення „коефіцієнта ізольованості” по досліджуваних класах складає 14 %. Групові показники КІ свідчать про деформації стосунків підлітків у експериментальній і контрольній групах.

На підставі даних соціометричного дослідження

ми вимірювали показники задоволеності стосунками підлітків з однолітками: „коефіцієнт задоволеності” і „коефіцієнт взаємності”. За величиною КЗ члени групи рангувалися на чотири категорії: до першої належать досліджувані з КЗ від 75 до 100%; до другої

– від 50 до 75%; до третьої – від 25 до 50%; до четвертої – від 0 до 25%.

Згідно з одержаними показниками 82% підлітків з агресивною поведінкою входили до третьої і четвертої груп. Показники свідчать про незадоволеність стосунками з однолітками і про малу кількість взаємних виборів, одержаних підлітками з агресивною поведінкою. Групові показники КЗ свідчать про загальну незадоволеність стосунками в класі, про несприятливий психологічний клімат.

Для підлітків важливою є не тільки кількість виборів, статус, який вони займають, але й те, хто саме його вибрав, взаємність виборів. КВ виражає характер стосунків у класі і слугує критерієм взаємостосунків. Виявлено низький рівень „коефіцієнту взаємності” в досліджуваних класах. Індивідуальні показники взаємності стосунків підлітків з агресивною поведінкою. Численні підлітки з агресивною поведінкою (67%) не мали взаємних виборів.

Проведене дослідження свідчить про те, що підліткам з агресивною поведінкою властиві розбіжності в уявленні про свої стосунки з однокласниками, з їх реальним станом у колективі, це показує математична обробка даних. Неправильне усвідомлення свого стану в колективі однолітків є перепорою нормальному формуванню особистості, що складає суть порушень стосунків підлітка. Стосунки підлітків з агресивною поведінкою з

однолітками характеризуються низьким коефіцієнтом взаємності, задоволеності і високим „коефіцієнтом ізольованості”. Це свідчить про несприятливий стан підлітків у колективі однолітків. Групові показники стосунків свідчать про низький рівень розвитку груп як колективів, негативний психологічний клімат у класі.

Порушення стосунків знижує рівень соціальної адаптованості підлітка, викривляє сприймання соціальних впливів, що призводить до відхилень у розвитку особистості підлітка. Порушення системи стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками може слугувати ознакою негативного ставлення підлітків з агресивною поведінкою до навколишніх, ознакою низького рівня розвитку класу як колективу, а також низьким рівнем опосередкування їх змістом спільної навчальної і суспільної діяльності.

Головне завдання педагогів і психологів у ході роботи з підлітками, агресивна поведінка яких детермінована порушеннями особистісних стосунків з однолітками в класі, полягає в створенні особливого розвивального середовища, що включає в себе всі необхідні умови для формування позитивних стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками. Розробка програми, яка б сприяла формуванню позитивних стосунків між підлітками, і виступає перспективою наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. – Минск, 1984. – 96 с.

2. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков в условиях его коррекции. – М., 1996. – 96 с.

Подано до редакції 22.05.08

РЕЗЮМЕ

У статті подано результати емпіричного дослідження особливостей міжособистісних стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками. З'ясовано, що одним з провідних

чинників агресивної поведінки підлітків є порушення стосунків з однолітками, неадекватне уявлення свого статусу в групі.

SUMMARY

The article presents some results of empiric research on peculiarities of interpersonal relations of teenagers with aggressive behaviour and people of their age. It is

established that one of the leading factors of teenagers' aggressive behaviour is destruction of relations with people of their age, inadequate idea of own status in the group.